
ПРО ДИСКУСІЙНІ ПИТАННЯ СОЦІАЛЬНО-ПОЛІТИЧНОЇ ІСТОРІЇ ПІЗНЬОСКІФСЬКОГО ЦАРСТВА

В. С. ОЛЬХОВСЬКИЙ

Дослідження городищ та неукріплених поселень, масштабні розкопки курганних та ґрунтових могильників у степовому та передгірському Криму, на нижньому Дніпрі і Західному Причорномор'ї, що проводились протягом останніх 30 – 40 років, дозволили досить чітко уявити господарські та етнокультурні особливості пізньоскіфського населення цих районів, а також виявити сліди взаємовпливу скіфської та суміжних культур, відтворити в загальних рисах картину занепаду і загибелі скіфської культури.

Стаття І. М. Храпунова не лише підводить історіографічний підсумок багатолітніх пошуків у галузі пізньоскіфських старожитностей Причорномор'я; по суті, вона торкається основи сучасної археології — проблеми «пізнання історичної дійсності за фактами та явищами, які збереглися в джерелах»¹. Реконструкція структури, фактів соціально-політичної історії суспільства, яке колись існувало, шляхом аналізу речових матеріалів та за (майже) повної відсутності писемних свідочств належить до числа найскладніших логічних операцій. Здебільшого це пов'язано із специфікою археологічних джерел. Якщо в залишках будов (їх параметрах, «якісній» стороні, місцерозташуванні), на наш погляд, досить об'єктивно відбивається прижиттєвий майновий і суспільний статус їх мешканців та деякою мірою їх сімейно-шлюбні відносини, то в поховальних пам'ятках це робиться опосередковано, крізь призму релігійно-міфологічного світосприймання. Сакралізований простір некрополів не був абсолютно ідентичним зоні проживання живих людей, хоча деякі відповідності, безумовно, мали місце. Цей факт необхідно враховувати в процесі створення соціологічних реконструкцій за матеріалами поховальних пам'яток.

Основна увага в статті І. М. Храпунова приділяється трьом дискусійним проблемам: соціальній стратифікації пізньоскіфського суспільства, скіфській державності, території пізньоскіфської держави. Зупинимося на них детальніше.

Про соціальну стратифікацію. Дані, отримані при дослідженні могильників та поселень, без сумніву, підтверджують гіпотезу про неоднорідність пізньоскіфського суспільства. На думку І. М. Храпунова, воно було диференційоване на дві групи: основну масу особисто вільних скіфів та аристократію, особливе місце в якій належало царю — носителю верховної влади. Очевидно, даний висновок — результат емпіричних спостережень; у випадку ж використання для обробки матеріалів могильників формалізовано-статистичних методів обидві групи пізньоскіфського населення, вірогідно, виявилися б диференційованими на цілий ряд шарів, підгруп або страт. Однак існуюча методика машинної обробки, виділяючи певні статистично можливі «моделі» поховань, не дає відповіді, якими ж факторами — соціальними, майновими, чисто релігійними, обставинами смерті та ін. — пояснюється існування моделей і пов'язаних з ними груп населення.

Таким чином, навряд чи буде хибним припущення про майнову і професійну неоднорідність основної маси (1-ї групи — за І. М. Храпуновим) пізньоскіфського населення, до якої входили, вірогідно, не тільки скіфи ремісники, землероби, але й скотарі, бо загальний перехід скіфів до осілости навіть у відносно замкнених умовах Криму малоімовірний. Кримські передгір'я і прилеглі до них ділянки степу сприятливі для землеробства, городництва, садівництва, виноградарства та скотарства із стійловим утриманням тварин. Саме

тут і була зосереджена основна частина осілого скіфського населення півострова. Однак простори степового Криму (та нижнього Дніпра) надавали можливість займатися напівкочовим, відгонним скотарством, що відповідало скіфській господарсько-культурній традиції. Подібний тип господарювання, що потребував порівняно невеликих працевитрат, все ж був досить товарним для забезпечення продуктами та сировиною (м'ясо, шкури, вовна і т. і.) осілого пізньоскіфського населення, включаючи ремісників, та торгового обміну з еллінами. Про заселеність кримських степів у II ст. до н. е. — III ст. н. е. свідчить фрагментована пізньоелліністична кераміка, яка часто фіксується у насипах курганів за відсутності в ряді випадків синхронних поховань.

Висновок, що рядове скіфське населення було особисто вільним, однак, не служить доказом відсутності в даному етнічному середовищі різних форм залежності. Так, ще царські скіфи, які вважали всіх інших скіфів своїми «рабами» (Her. IV, 20), були знайомі з колективним рабством (швидше данництвом), можливо, й домашнім рабством (сліпі раби — Her. IV, 2)². Тривалий контакт з високорозвинутою еллінською культурою, що була основана на рабській праці і потребувала постійного притоку рабів ззовні, не міг не позначитись на скіфському суспільстві (його наслідки проявляються в пізньоскіфській архітектурі, монетній справі і т. ін.). Досить вірогідною є думка про продаж скіфами у рабство своїх ворогів, переможених у війнах, в тому числі й міжусобицях. Окремі безінвентарні поховання, звичайно, можна розглядати як «натяк» на наявність у скіфі рабів, однак логічним було б припущення, що скіфська (домашня) форма рабства, відрізняючись від класичної еллінської, могла допустити наявність у раба власного майна, частина якого ставала згодом його поховальним інвентарем (виділити такі поховання із маси рядових поки що неможливо). Однак дана форма рабства навряд чи була широко розповсюдженою у пізніх скіфів.

Інша форма залежності — колективне рабство, а швидше — данництво — була відомою скіфам Криму здавна (епізод з придушенням виступу нащадків сліпих рабів — (Her. IV, 3 — 4). Схожій експлуатації піддавалась, очевидно, частина кизил-кобинців — аборигенного нескіфського населення степового та передгірського Криму. За доби пізнього еллінізму етнокультурна інтеграція скіфів та аборигенів призвела до формування змішаного етносу — тавроскіфів. Не виключено, що пізньоскіфське суспільство знало й інші форми залежності.

Заслуговує на увагу спостереження, яке за матеріалами поховань не підтверджує зростання майнової нерівності у пізньоскіфський час. Факт відносної майнової (?) однорідності і, в порівнянні з попереднім періодом, бідності основної маси рядового пізньоскіфського населення в рамках статті І. М. Храпунова, на жаль, не знайшов свого пояснення. Якщо відносну бідність поховань можна пов'язати з послабленням торгових контактів з греками, зменшенням економічного потенціалу еллінських та скіфських центрів, загальною пауперизацією населення (до осілості та землеробства, за етнографічними даними, в першу чергу переходила кочова біднота) та війнами й політичною нестабільністю, то їх (поховань) однорідність даними обставинами пояснити важко. Можливо, причина цього — зміна системи цінностей в реальному та «загробному» житті. Економічна необхідність змушувала «економити» на поховальних дарах; при цьому, очевидно, відповідним чином змінювались та переосмислювались окремі положення і релігійно-міфологічної концепції. Легко помітити, що своєю «скромністю» (та рядом інших рис) пізньоскіфські поховання наближаються до синхронних еллінських, відбиваючи, можливо, загальну тенденцію.

Про пізньоскіфську державність. Хоча більшість дослідників визнає факт існування держави у пізніх скіфів, проте існують розходження з ряду її характеристик. Не випадково, що використовувані визначення (державна варварського типу, напівдержавна і т. ін.) відбивають визнану своєрідність даного явища, його нестандартність, відмінність від класичних держав Передньої Азії та Середземномор'я.

Відносно того, одні чи два царі якийсь час разом правили Малою Скіфією

(маються на увазі, перш за все, Скілур і Палак), зазначимо, що наявність в пізньоскіфському суспільстві шару воєнної аристократії, яка, безумовно, мала певні привілеї, а також численність представників царської сім'ї і роду, робили боротьбу за верховну владу неминучою. Складна загальнополітична ситуація, намагання Боспору, Херсонеса та Ольвії то воєнним, то дипломатичним натиском забезпечити власні інтереси у варварському оточенні могли призводити й до скіфських дуумвіратів, й до тимчасової децентралізації — розкладу держави на уділи (номи) на чолі зі своїми «царями» — номархами. Описана гіпотетична ситуація досить типова для стародавніх держав у кризові моменти їх історії. Можливо, саме до періоду розкладу держави (після воєнних поразок?) відноситься повідомлення Мемнона про скіфських царів. До речі, «поділені на окремі царства таври», найближчі сусіди скіфів, згадуються Амміаном Марцелліном³.

Територія скіфського царства у Криму навряд чи була стабільною протягом тривалого часу. Вона визначалась конкретною воєнно-політичною ситуацією і сильно варіювала. Вхідження до складу єдиної держави і Криму, й нижнього Подніпров'я на якийсь помітний проміжок часу здається малоімовірним. В умовах осідання більшої частини скіфського населення та домінування в херсонських степах сарматів підтримувати міцні контакти між вказаними районами навряд чи було можливим. Останню крапку в даному питанні, ймовірно, поставить з'ясування етнічної належності царів Фарзоя та Інісмєя. У кризовій ситуації воєнні сили всіх частин (уділів, номів) держави могли діяти під верховною єдиноначальністю царя, але траплялось це, очевидно, нечасто. Дружини окремих скіфських «царів» (аристократів, номархів) могли приймати участь в міжусобицях і у війнах на боці еллінів. Можливо, цим пояснюється поразка скіфів від нечисленних військ Діофанта. Участь же великих скіфських військових об'єднань в суперечках династії Спартоکیدів надійно засвідчена писемними джерелами.

Можливо, непрямим доказом певної децентралізації влади в Малій Скіфії є наступний факт. Після ряду поразок в діофантових війнах, втрати основних фортець і навіть, очевидно, столиці, розорення значної частини району проживання осілого скіфського населення скіфська держава все ж вистояла. Це було можливим тільки за наявності міцного кочового тилу і підтримки, яку надала центральній владі певна частина кочової аристократії Криму.

Карбування монет, що вважалось однією з ознак вже сформованої державності, в умовах Малої Скіфії було викликане швидше політичними, ніж економічними причинами. Навряд чи скіфські царі володіли достатньою кількістю дорожочінних металів і стійкою виробничою базою для повноцінної грошової емісії; не було для цього й економічних умов. Монетні емісії Скілура й інших пізньоскіфських царів (а до них — Атея), подібно емісіям давньоруських князів Володимира і Ярослава, були політичними демонстраціями державного суверенітету і рівності скіфських царів з володарями суміжних держав.

Жителі пізньоскіфських поселень дійсно були неоднорідні за своїм майновим, соціальним, професійним, а можливо, й правовим станом і різнилися по відношенню до засобів виробництва. Все це говорить на користь існування у пізніх скіфів держави як стабілізатора внутрішніх «напружень» і регулятора зовнішніх зв'язків. Більш проблематичним здається твердження про орієнтованість пізньоскіфського сільськогосподарського виробництва в основному на зовнішню торгівлю. Певна частина скіфського зерна, безумовно, потрапляла до еллінів, однак «золотий вік» боспорського хлібного експорту, значну частину якого складало зерно «варварських» полів, до цього часу давно минув. Різка зменшення попиту на хліб на зовнішньому ринку не стимулювало його вивіз із Криму і, відповідно, розширення греко-скіфського товарообміну. Перешкоджала й нестабільність греко-скіфських політичних відносин, потенційна воєнна загроза з боку сарматів. Тому не випадково нам поки що не відомі поховання пізньоскіфських купців. Практика простого товарообміну, очевидно, задовольняла потреби населення і була під контролем аристократії.

Примітки

¹ *Пронштейн Л. П.* Методика исторического исследования.— Ростов / Дон, 1971.— С. 22.

² *Хазанов М.* Социальная история скифов.— М., 1975.— С. 133–163.

³ *Детальніше див.: Ольховский В. С.* Население Крыма по данным античных авторов // СА.— 1981.— № 3.— С. 53, 56.

Одержано 5.12.86

ДО ПИТАННЯ ПРО СОЦІАЛЬНО-ПОЛІТИЧНУ СТРУКТУРУ ПІЗНЬОСКІФСЬКОЇ ДЕРЖАВИ

Т. М. Висотська

Політична структура пізньоскіфської держави, її соціальна характеристика продовжують залишатись предметом дискусій. Майже повна відсутність писемних джерел робить єдиним критерієм для висвітлення даної проблеми археологічні матеріали, кількість яких значно зросла останнім часом завдяки розкопкам у Західному, Південно-Західному та Північно-західному Криму, Неаполі Скіфському та городищі на р. Булганак.

Соціально-політична характеристика пізньоскіфської держави може бути визначена лише в результаті її політичної, економічної та етнічної сторін. Разом з тим, їх сукупність дозволяє реконструювати лише принципи організації пізньоскіфської держави, тоді як для конкретної їх реалізації даних замало.

Ми вже писали про те, що пізньоскіфська держава порівняно з царством Атея була більш довершеною¹. Це впливає з нового життєвого устрою скіфів. Від кочівництва вони переходять до землеробства, починається швидке зростання укріплених поселень.

О. М. Щеглов, заперечуючи внутрішні процеси розвитку скіфського суспільства, пояснює виникнення скіфської держави у Криму тільки однією причиною — наступом сарматів, вважаючи, що тотальна девація Скіфії сарматами відбулася в III ст. до н. е.² Однак результати широкомасштабних досліджень останніх років у степах півдня України переконливо свідчать, що занепад Великої Скіфії не залежав від експансії сарматів і був відокремлений від неї значним проміжком часу³.

Наслідком розвитку скіфського суспільства, його економічним перетворенням та політичними потребами можна пояснити виникнення міст, тобто великих укріплених поселень, перетворених на могутні фортеці. На даний час відомо чотири городища скіфського царства в Криму, які можуть бути ототожені з «царськими фортецями» Страбона. Це Неаполь, Усть-Альма, Кермен-Кир та городище на р. Булганак. Як виявилось в результаті розкопок останніх років, Булганакське городище мало могутню систему оборони (вал, кам'яна стіна, башти)⁴, що дозволяє поставити його в один ряд з уже відомими скіфськими фортецями стародавньої Таврики. В усіх кримських фортецях були в наявності ті функції, котрі світова наука виробила для визначення стародавнього міста. А саме: вони мали велику площу (до Усть-Альми, Кермен-Киру та Булганак прилягали великі селища), були центрами споживання та обміну. Останнє досить яскраво виражене на Неаполі Скіфському та Усть-Альмі.

Разом з тим, їх виникнення було наслідком не тільки економічного роз-